

Ventilatie en verwarming als erfgoed? Een nieuwe benadering van comfort en technieken in de 20ste-eeuwse architectuur

Van de Voorde, Stephanie

Published in:

M&L - Monumenten, Landschappen en Archeologie

Publication date:

2017

License:

Unspecified

Document Version:

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Van de Voorde, S. (2017). Ventilatie en verwarming als erfgoed? Een nieuwe benadering van comfort en technieken in de 20ste-eeuwse architectuur. *M&L - Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 36(2), 62-64.

Copyright

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form, without the prior written permission of the author(s) or other rights holders to whom publication rights have been transferred, unless permitted by a license attached to the publication (a Creative Commons license or other), or unless exceptions to copyright law apply.

Take down policy

If you believe that this document infringes your copyright or other rights, please contact openaccess@vub.be, with details of the nature of the infringement. We will investigate the claim and if justified, we will take the appropriate steps.

M&L

Rik Wouters, *Vrouw*, Oost-Indische inkt op papier, Koninklijke Bibliotheek van België, Prentenkabinet
(© Koninklijke Bibliotheek van België)

M&L-krant

Linda Wylleman

VERLEIDELIJKE VITRINES

Andermaal verrast de Gentse Dienst Monumentenzorg en Architectuur met een lijvig, wetenschappelijk en rijk geïllustreerd referentiewerk voor de Gentse architectuur.

De publicatie focust hoofdzakelijk op de historische evolutie van het winkelen en de architecturale neerslag van deze activiteit van

af de 14de eeuw tot heden en dit op basis van grondig archiefonderzoek en getoetst aan de bewaarde Gentse winkelarchitectuur. Het boek is bijzonder rijk geïllustreerd en omvat naast archiefdocumenten, historische en actuele foto's.

In vijf hoofdstukken onderzoeken de auteurs de evolutie van de winkelarchitectuur.

De omvangrijke bijdrage van Guido Everaert bestrijkt vijf eeuwen met de evolutie van de winkelpui van 1330 tot 1830. Tamara Rogiest en Sophie Derom brengen de periode 1830 tot 1914 in beeld. Interbellumdeskundigen Leen Meganck en Norbert Poulain buigen zich over de commerciële antwoorden tijdens het interbellum. De periode 1940 tot 1980 wordt belicht door Patrick Viaene en de ontwikkeling van de winkelarchitectuur vanaf 1980 wordt toegelicht door architect Marc Dubois. In het zesde hoofdstuk schetst Dirk Boncquet, tot eind 2016 directeur van de Dienst Monumentenzorg en Architectuur, de zorg die de stedelijke diensten de laatste vijfendertig jaar besteden aan deze architectuur met erfgoedwaarde en de visie van de dienst bij de behandeling van bouwadviezen.

Winkeliers wijzigen zeer regelmatig het uitzicht van hun winkel om hun zaak een hedendaagse uitstraling te geven. De druk op historische en architecturaal waardevolle winkelpanden is dus zeer groot. Bijna dagelijks moet de aanpassing of behoud van een vitrine worden overwogen. Leidraad hierbij is de volledige gevel, en niet enkel de winkelpui, alsook de oorspronkelijke toestand. Bij bijzondere panden kan men zelfs in samenspraak met de opdrachtgever bekomen dat ook het volledige interieur van het winkelpand in ere wordt hersteld. Een bijzonder geslaagd voorbeeld is de recente renovatie en restauratie van het pand uit 1921 naar ontwerp van Maurice Fetu in de Zonnestraat.

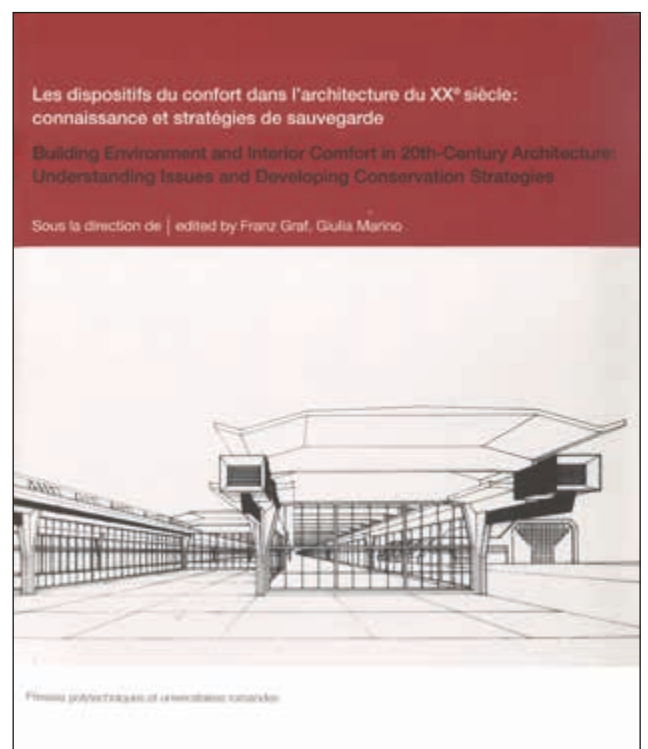
Financiële hulp hierbij zijn de stedelijke subsidies voor de restauratie van niet bij wet beschermde gebouwen en de subsidies voor het verfraaien van winkelpanden uitgaande van de Dienst Economie.

BONCQUET D., DEROM S., DUBOIS M., EVERAERT G., MEGANCK L., POULAIN N., ROGIEST T. en VIAENE P., *Verleidelijke vitrines. 700 jaar winkelpuien in Gent*, Gent, 2016, 271 p., ISBN 978-94-6161-316-5.

Voor achtendertig euro te koop in de stadswinkel, Botermarkt 17A, Gent, tel. 09-266 70 40, stadswinkel@stad.gent.

Stephanie Van de Voorde

VENTILATIE EN VERWARMING ALS ERFGOED? EEN NIEUWE BENADERING VAN COMFORT EN TECHNIEKEN IN DE 20STE-EEUWSE ARCHITECTUUR

De 20ste-eeuwse architectuur maakte op constructief vlak een ware revolutie door: de introductie van nieuwe materialen zoals staal en gewapend beton maakte het mogelijk om steeds verder, hoger en slanker te bouwen. Tegelijk ondergingen ook technische installaties een hele evolutie: het ging niet alleen meer om een gebouw te laten rechtstaan, maar evenzeer om een klimaat te creëren en comfort te bieden, zij het op thermisch, akoestisch of

visueel vlak. De klassiekers van Siegfried Giedion (*Mechanization Takes Command*, 1948) en Reyner Banham (*The Architecture of the Well-Tempered Environment*, 1969) indachtig, nam het concept 'comfort' (en de technische uitrusting nodig om dat te verwezenlijken) een centrale plaats in de 20ste-eeuwse architectuurgeschiedenis in. Het boek *Les dispositifs du confort dans l'architecture du XXe siècle: connaissance et stratégies de sauvegarde*, gepubliceerd eind 2016 onder redactie van Franz Graf en Giulia Marino, reikt een nieuwe lezing van het 20ste-eeuwse erfgoed aan, vanuit het perspectief van de geschiedenis van comfort.

Het boek sluit aan bij een omvangrijk onderzoeksproject, uitgevoerd in 2008-2012 onder leiding van Franz Graf, met als titel *Encyclopédie critique pour la restauration et la réutilisation de l'architecture du XXe siècle*. Dit project resulteerde reeds in een aantal interessante publicaties, bijvoorbeeld *Glass in the 20th Century Architecture: Preservation and Restoration* (onder redactie van Franz Graf en Francesca Albani, 2011, Engels/Italiaans) en *Architecture industrialisée et préfabriquée: connaissance et sauvegarde* (onder redactie van Franz Graf en Yvan Delemontey, 2012, Frans/Engels). Het huidige boek vindt, net als de vorige publicaties, zijn oorsprong in internationale studiedagen georganiseerd door het *Laboratoire des Techniques et de la Sauvegarde de l'Architecture Moderne* (TSAM) aan de *Ecole Polytechnique Fédérale de Lausanne* (EPFL). Op de studiedagen waren zowel academici als mensen uit de praktijk aanwezig, en ook het boek brengt die verschillende expertises samen: het biedt niet alleen een historisch-kritische herinterpretatie van het 20ste-eeuwse erfgoed maar stelt ook scenario's voor om een duurzame toekomst voor dit erfgoed te verzekeren.

In de introductie lichten de twee redacteuren de motivatie en relevantie van het onderwerp toe. Ze halen enkele voorbeelden aan van hoe architecten in het verleden technische installaties geïncorporeerd hebben in hun oeuvre, niet als een verplicht element maar als een opportuniteit en genererende factor. Bovendien wijzen ze, door het verschil tussen comfort en energie te duiden, op een belangrijke paradigmaverschuiving die zich de afgelopen decennia heeft voorgedaan. In tijden waarin van gebouwen eerder wordt verwacht dat ze energie opwekken in plaats van energie te verbruiken, moet de historische dimensie van het comfortbegrip het vaak afleggen tegen het duurzaamheidsargument. Dit boek vertrekt daarentegen net van die 'comfortabele' geschiedenis en beschouwt de technische installaties en netwerken als een fundamentele getuigenis van innovaties in de architectuur, en als dusdanig ook als een essentieel onderdeel van ons erfgoed.

In het eerste deel van het boek worden dertien essays samengebracht die de rol van technieken in de moderne architectuur benaderen vanuit verschillende perspectieven.

Ze gaan dieper in op bepaalde gebouwen of technieken, ontwikkelen een conceptueel denkkader of stellen een historiografische of biografische analyse voor. Eduardo Prieto, Virginie Picon-Lefebvre en Matteo Mariotti staan stil bij het concept comfort: Prieto analyseert hoe het concept evolueerde doorheen de tijd, Picon-Lefebvre gaat terug naar Banham en diens interpretatie van comfort, en Mariotti onderzoekt hoe wetenschappelijke comforttheorieën veranderden. De groeiende impact van nutsvoorzieningen op het ontwerp van gebouwen en op de bouwindustrie wordt geschetst door André Guillerme. Dat architecten niet altijd weten hoe om te gaan met die voorzieningen, netwerken en toestellen, wordt geïllustreerd in het essay van Ignacio Paricio. Federico Maria Butera gaat dieper in op de relatie tussen technologische en architecturale ontwikkelingen en stelt daarbij het traditionele narratief van de 20ste-eeuwse kantoortoren met glazen gordijngevel in vraag. Giulia Marino, Dean Hawkes, Emmanuelle Gallo, Vanessa Fernandez en Maria Margarida Gonçalves Quintã stellen in hun essays scherp op specifieke gebouwen. Marino beschrijft het winkelcomplex *La Rinascente* in Rome: ooit was dit een van de betere voorbeelden van hoe technische installaties op een positieve manier geïntegreerd waren in het architecturaal ontwerp, maar door recente technische upgrades is de originele kracht van het gebouw nagenoeg volledig verwoest. Hawkes wijst erop dat het werk van Louis Kahn vaak (verkeerd) begrepen wordt als een

Gezicht op de technische installaties van het Pirelli-gebouw in Milaan (1953-1959) door architecten/ingenieurs Gio Ponti, Antonio Fornaroli, Pier Luigi Nervi en Arturo Danusso

(overgenomen uit het boek, p. 8. Originele bron: *Edilizia Moderna*, nr. 71 (themanummer 'Il Centro Pirelli'), 1960)

materialisatie van krachten (in het Engels klinkt dit beter: 'an expression of exposed power'), terwijl Kahn eigenlijk zocht naar een manier om de technieken op een elegante manier een plek te geven zonder de architecturale ruimte te verstoren. Gallo en Fernandez stellen de *Cité de Refuge* van Le Corbusier voor: ze tonen hoe de waarde van het origineel ontwerp gelinkt is aan de innovatieve technieken en de geveluitwerking, maar de (noodzakelijke) aanpassingen en ingrepen maken het vandaag erg moeilijk om het gebouw te 'lezen'. Een positiever voorbeeld is het overheidsgebouw voor het Ministerie van Onderwijs en Gezondheid in Rio de Janeiro: beschermd als monument amper 3 jaar nadat het voltooid was in 1945, is het gebouw een uniek model geworden voor de conservatie- en restauratiepraktijk in Brazilië. Maar zelfs hier zorgt de restauratie van de gevel, met inbegrip van de karakteristieke *brise-soleil*, ervoor dat de spanning tussen de materiële en technische authenticiteit en de huidige vraag naar comfort bloot te liggen. In zijn biografisch essay over de Spaanse architect Sáenz de Oíza vertelt César Martín Gómez hoe Oíza in de jaren 1950 de technieken van verlichting, ventilatie en sanitaire installaties uitlegde aan zijn architectuurstudenten. Eric Monin en Nathalie Simonnot gaan allebei in op verlichting: Monin geeft een historisch overzicht van de ontwikkeling van lichttechnieken en -apparaten in Frankrijk, terwijl de historio-graphische analyse van Simonnot de dichotomie tussen de gespecialiseerde lichttijdschriften en de algemene architectuurpers aanhaalt.

In deel twee van het boek wordt met acht essays de overgang gemaakt van comfort naar energie(-efficiëntie). De tekst van Pierre-Edouard Latouche is in die zin een uitzondering (of overgangstekst), omdat die een historische analyse geeft van een honderdveertigtal woningen die tussen de jaren 1930 en 1970 gebouwd werden in de Verenigde Staten van Amerika en die, op een actieve of passieve manier, verwarmd worden door zonne-energie. De volgende essays gaan allemaal dieper in op specifieke gebouwen en hoe de auteurs, die verantwoordelijk waren voor de renovatie ervan, hebben getracht trouw te blijven aan het originele concept in hun streven om te voldoen aan de huidige normen en regelgeving op gebied van energie-efficiëntie. Bijna alle gebouwen die behandeld worden, liggen in Zwitserland (behalve het museum *Maison de la Culture* in Le Havre) en zijn opgetrokken in de jaren 1950 en 1960 (behalve de vroeg 20ste-eeuwse *Tonhalle* in Saint-Gall). Toch wordt een divers gamma aan aandachtspunten en kenmerken getoond, zowel wat betreft het originele ontwerp als de recente interventies en benaderingen.

Als een eerste in zijn soort brengt het boek een belangrijke onderstroom in het architectuurhistorisch onderzoek van de laatste jaren aan de oppervlakte. Licht, geluid en comfort zijn thema's waaraan op internationale congressen over de geschiedenis van constructies wel reeds aandacht werd besteed (zie bijvoorbeeld

het *Fifth International Conference on Construction History* in Chicago in 2015 of het *Third Annual Conference of the Construction History Society* in Cambridge in 2016), maar het is de verdienste van Franz Graf en Giulia Marino dat ze een aantal experts in deze materie samengebracht hebben en daarmee de geschiedenis van comfort als een zelfstandig onderzoeksveld op de kaart zetten. Door het boek in twee talen te publiceren (Frans en Engels) en door een internationale schare van auteurs samen te brengen (vooral Europeanen maar ook de beide Amerika's zijn vertegenwoordigd), heeft het boek ook een duidelijk internationaal perspectief. In het tweede deel van het boek is het geografisch perspectief weliswaar kleiner, met een duidelijke focus op het Zwitserse erfgoed.

De opsplitsing in twee grote delen laat zich vertalen als een onderscheid tussen de historische herinterpretatie van het ergoed en strategieën om hier vandaag mee om te gaan. In dat onderscheid wordt een spanningsveld voelbaar: de historische essays geven zelden een indicatie hoe bepalende elementen of factoren uit die geschiedenis van comfort vandaag kunnen worden meegenomen in renovatiestrategieën (integendeel, de tegenvoorbeelden blijven spijtig genoeg vaak langer hangen), terwijl de architecten meer zouden kunnen blijven stilstaan bij de invloed van het bouwhistorisch onderzoek (met inbegrip van comfort, technieken en installaties) op het ontwerpen en renovatieproces. Graf, die zelf onderzoeker én praktiserend architect is, toont in zijn eigen werk dat een sterke interactie tussen onderzoek en praktijk zeer interessante resultaten kan opleveren (zie bijvoorbeeld het renovatieonderzoek voor de *Cité du Lignon* in Genève, waarvoor hij en Marino bekroond werden door Europa Nostra). Marino, die zich specialiseerde in de geschiedenis van comfort met haar doctoraatsthesis ("*Some Like It Hot!*" *Le confort physiologique et ses dispositifs dans l'architecture du XXe siècle: histoire et devenir d'un enjeu majeur*, EPFL 2014) zal vanaf volgend jaar bijdragen aan een verdere doorwerking tussen onderzoek en praktijk, door de geschiedenis van comfort als cursus te introduceren voor de architectuurstudenten aan de EPFL.

Franz GRAF en Giulia MARINO (eds.), *Les dispositifs du confort dans l'architecture du XXe siècle: connaissance et stratégies de sauvegarde / Building Environment and Interior Comfort in 20th-Century Architecture: Understanding Issues and Developing Conservation Strategies*, Lausanne, Presses Polytechniques et universitaires romandes, 2016, 535 p. ISBN: 978-2-88915-062-5 (Frans/Engels).